

доктор соціологічних наук, професор кафедри політології, соціології та соціальної роботи НТУУ "КПІ", заступник директора з наукової роботи МОНмолодьспорту Державного інституту сімейної та молодіжної політики

Соціальна реальність і трансформації XX століття: поміж концепціями та утопіями¹

Анотація

Стаття обговорює чинники затьмарення розуму та викривленого сприйняття соціальної реальності. Аргументація статті базується на кількох типових прикладах. Я зосереджусь на потрактуванні І.Валерстайном радянського залучення до подій революції в Китаї. Традиційні тлумачення цих подій за версією вчених лівої орієнтації звинувачують Сталіна в тому, що він діяв як маріонетка США і не бажав підтримувати китайських революціонерів-комуністів. Нещодавно відкриті для громадськості документи проливають нове світло на ці події. Прийнятий у лівому середовищі погляд змальовує Сталіна як діяча, що був цілком залежним від американської гегемонії, а відтак був налаштований на запобігання істинно революційним заворушенням. Нові дані демонструють, що спосіб взаємодії Сталіна і Мао вписується до моделі взаємин клієнт-патрон. СРСР забезпечив Мао прихованою, але суттєвою підтримкою. За відсутності цієї підтримки перемога китайських комуністів була б неможливою. Таким чином, Валерстайнів конструкт втрачає риси концепції та перетворюється на ідеологічно навантажену утопію. Ще одним прикладом ідеологічно навантаженого зіткнення поміж соціологічними парадигмами є спосіб взаємодії теорій залежності й модернізації. Обидві традиції дивилися на соціальну реальність крізь ідеологічні окуляри, а відтак були нездатні помітити можливості для взаємопроникнення цих двох парадигм. Стаття potwierджує, що шляхом з ідеологічного глухого кута є відродження Макіавелієво-Веберової ідеї тверезої розсудливості у поєднанні з іронічною поставою до соціальної реальності в душі І.Селені.

¹ Статтю підготовлено на основі виступу на V Міжнародних соціологічних читаннях пам'яті Н.В.Паніної 10 грудня 2011 року.

Ключові слова: ідеологія, соціальна реальність, академічний дискурс, розум

Для мене завжди велика честь та приємність брати участь у Міжнародних соціологічних читаннях пам'яті Наталії Паніної. Як на мене, за своєю інтелектуальною та емоційною насиченістю ці читання є центральною подією соціологічного життя в Україні. Цьогорічна тема — “Соціальна реальність: фантазії і знання” — стосується питань, які вможливають саме існування соціології як академічної дисципліни. Вочевидь, якщо певна дисципліна здатна на продукування лише фантазій / міфів / утопій щодо свого предмета, її претензії на науковий статус нелегітимні.

У своєму виступі я зробив спробу — в дещо імпресіоністичній манері — розглянути еволюцію взаємодії між концепціями (тобто науковим знанням) і утопічним сприйняттям соціальної реальності, яке незрідка перебуває під впливом ідеології.

Почну з яскравого прикладу переплетіння знання про соціальну реальність і фантазій про неї. За такий промовистий приклад править інтерпретація І.Валерстайном подій у Китаї наприкінці 1940-х років та ролі СРСР у них. Валерстайн — так само як і багато мислителів лівої ідеологічної орієнтації — з ритуальною регулярністю повторює тезу про інтегрованість СРСР у систему американської гегемонії, а відтак, протиставляє революційному пориву китайських народних мас орієнтацію консервативно налаштованого Сталінового уряду на задоволення інтересів США. Така орієнтація нібито спричинилася до блокування радянським режимом істинних автохтонних визвольних рухів, що спромоглися підвестися у країнах третього світу. Саме такого висновку дійшов інший дослідник лівого спрямування — Е.Гобсбаум (принагідно нагадаю, що власне історія є фахом прославленого вченого): “Де комуністичні революції таки здійснилися (Югославія, Албанія, згодом Китай), зроблено їх *усупереч* Сталіновій пораді” [Гобсбаум, 2001: с. 156]. Його мавпує Валерстайн: китайські комуністи “здійснили кидок на Шанхай *усупереч* Сталіновим бажанням (курс. мій. — П.К.). У США праві стверджували, що Америка втратила Китай, але насправді країною, яка втратила Китай, був Радянський Союз...” [Wallerstein, 2002: р. XXXV].

Усі ці заяви зроблено вже після падіння СРСР, тобто тоді, коли у дослідників з'явилися безпрецедентні можливості використовувати донедавна недоступні архівні матеріали. Як Гобсбаум у цитованій книжці, видрукованій англійською 1994 року, так і Валерстайн у свіжіших працях продовжують свою попередню лінію та не вчиняють жодної спроби взяти до уваги документальні свідчення, які вщент толочать їхні ідеологічні втворення.

А.Ледовській, який був на радянській дипломатичній службі у Китаї у повоєнні роки, проливає світло на взаємини між двома комуністичними партіями у цей період. За його свідченням, попри підписаний 14 серпня 1945 року договір про дружбу та союз між СРСР і чанкайшистським Китаєм, який, зрештою, був повноцінним членом союзницької коаліції у війні проти

Японії, радянський уряд узяв курс на передання звільненої від японських військ Маньчжурії не гоміньданівцям, а комуністам. Блокуючи спроби гоміньданівців перекинути свої війська до Маньчжурії (заборонивши використання Китайської східної залізниці та портів Порт-Артуру й Дальнього), Радянська Армія сприяла передислокації комуністичних сил до цього регіону і допомогла створити на основі контингенту Народно-визвольної армії так звану Об'єднану демократичну армію (ОДА) чисельністю 1 млн осіб. ОДА отримала у своє розпорядження трофейне озброєння японської армії, що капітулювала, а також зброю німецького, чехословацького та радянського виробництва. Для компартії Китаю все це уможливило пришвидшення розгортання збройної боротьби за захоплення влади в Маньчжурії, зробивши її головною опорною базою в боях за повалення гоміньданівської влади в усьому Китаї. Радянський уряд діяв у кращих традиціях *Realpolitik*, пріоритетом якої було всіляке перешкоджання американському проникненню до Маньчжурії, а отже, співпраця з Чан Кайши сприймалася як цілком прийнятна альтернатива. Рівночасно ідеальні інтереси радянського ленінського режиму спонукали його до захисту компартії Китаю, захисту, який Сталін у бесідах із представниками гоміньдану маскував фаталістичними висловами у дусі Лао Цзи, що мали виправдовувати його недіяння на тлі бурхливої активності китайських ленінців: “Якщо вони (китайські комуністи. — П.К.) звернуться до нас за порадою, то вона їм буде надана, а так — Бог його знає” [Ледовский, 1999: с. 19]. Отже, попри небажання сталінського керівництва спровокувати військове втручання США до китайських справ (варто зважити на те, що на той час США монополювали ядерною зброєю) та наявність “теоретичних” розбіжностей між китайськими і радянськими комуністами, СРСР був рішуче налаштований на захист своїх партнерів у Китаї. “Мао Цзедун — своєрідна людина та своєрідний комуніст, — так висловився Сталін на адресу свого молодшого колеги. — Він ходить селами, уникає міст і ними не цікавиться” (цит. за: [Ледовский, 1999: с. 30]).

Сам Великий керманіч залишив мало сумнівів щодо патримоніальної природи своїх стосунків зі Сталіним, надсилаючи до ЦК ВКП(б) телеграми такого змісту: “З ряду питань необхідно особисто *доповісти* ЦК ВКП(б) та *головному* (курс. мій. — П.К.)” (цит. за: [Ледовский, 1999: с. 53]); телеграму датовано 28 вересня 1948 року. Нехтування спільною імперською складовою революцій у Росії й Китаї [Arnason, 2003] та міфологізація “аутопійетичної” селянської революції змушують Валерстайна виопуклювати роль неіснуючих суперечностей, водночас оминаючи реальні конфлікти суспільного життя.

У такий самий спосіб Валерстайн інтерпретує будь-які зміни як дані на користь своїх конструкцій або ігнорує факти, які не вкладаються у його схему: заради фіксації напівміфічної “органічної цілісності” американський соціолог жертвує концептуалізацією часткового.

Тут ідеться саме про методологічну однобічність Валерстайна, яка стає надто позірною на тлі його здатності майстерно інтегрувати літературу з численних суспільствознавчих і гуманітарних дисциплін, а також здійснювати нюансний аналіз суспільних змін в окремих підрозділах світ-системи.

Мушу констатувати, що приклад Валерстайнового потрактування китайських подій є яскравим, але не поодиноким. Т.Парсонс — вчений зі взірцевою репутацією — був помічений Ч.Каміком у дотриманні ідеологічної кон'юнктури свого часу (йдеться про 1930-ті роки), коли він не включив до свого соціологічного канону, який американський соціолог-теоретик вибудував у “Структурі соціальної дії”, економістів-інституціоналістів, незважаючи на близькість їхньої аргументації до його бачення теорії соціальної дії [Samic, 1992].

Британо-американський соціолог К.Кумар здійснює вельми інформативну та повчальну деконструкцію ідеологічно закорінених стереотипів щодо національної специфіки тої або тої соціологічної школи. Він підважує знайомі нам з університетського підручника історії соціології дистинкції між споглядально-спекулятивною поставою німецьких фундаторів соціології і практично-емпіричною орієнтацією їхніх англійських колег [Kumar, 2001]. Реінтерпретація загальновідомих першоджерел уможливило суттєву корекцію такої “наївної” постави до національних особливостей соціологічного теоретизування. Виявляється, що німецькі соціологи переймалися встановленням зв'язків між “соціальною наукою і соціальною політикою” (симптоматично, що саме такою була назва журналу, що видавався за участі М.Вебера), натомість легендарні британці-емпірики багато уваги приділяли теоретичній рефлексії.

Цей ряд прикладів впливу Тацитових “гніву та пристрасті” на соціологічний аналіз можна продовжувати тривалий час, але просте перерахування втручань, а часом підмін концепції ідеологією потребує теоретичного узагальнення.

Для такої генералізації нам у пригоді стане досвід полеміки між А.Г.Франком часів теорії залежності та розвитку/недорозвитку і першою стадією дослідницької програми модернізації.

Як Франк, так і представники першої стадії дослідницької програми модернізації продукували свої ідеї у стилі конфліктного теоретизування, яке передбачало повне заперечення дослідницької програми опонента. Це дуже часто перетворювало академічний дискурс на *ідеологію*: ліберальну у випадку першої фази дослідницької програми модернізації й ліворадикальну (із соціалістичним забарвленням) у випадку Франка та його послідовників. Такі поляризація та ідеологізація часто були не лише результатом свідомого вибору індивідами “таборів” холодної війни, а й наслідком функціонування ідеології як соціального феномену, що продукує значення та “ідентифікує (або ускладнює) бачення соціальних категорій, стабілізує (або руйнує) соціальні очікування, підтримує (або підриває) соціальні норми, посилює (або послаблює) соціальний консенсус, полегшує (або посилює) соціальну напругу” [Geertz, 1973: p. 202–203]. Не заперечуючи адекватності Гірцової дефініції, яка дає підстави розглядати ідеологію як культурну систему, а не лише віддзеркалення класових інтересів або викривлену картину об'єктивного світу, зауважу, що наголос Гірца на ідеології як механізмі продукування значень позбавляє його бачення “культурної системи” історичності й ізолює її від впливу структур панування. Таким чином, ідеологія як спосіб академічного дискурсу хоча й не завжди виконувала роль зброї у цій *guerre*

de plume, якщо скористатися висловом Гірца, вона дуже часто сприяла виробленню антагоністичного стилю мислення з боку основних учасників глобального зіткнення доби холодної війни: ленінізму та лібералізму. Характерним для обох “таборів” було сприйняття третього світу не в якості рівноправного “гравця” та партнера, а лише як простору, де конфліктний потенціал надпотуг, який у першому світі ефективно стримувався дією доктрини ядерного MAD (mutually assured destruction), переходив з латентної стадії у явну. Будучи традиційним, тобто ще немодернізованим з точки зору світу першого, або докапіталістичним, а тому не завжди готовим до соціалістичного вибору з погляду “Московського центру”, третьому світу залишалося пасивно додержуватися приписів, що надходили від західних або східних патронів та задовольняти їхні потреби у природних ресурсах. Наприклад, рішення США після завершення Другої світової війни підтримати Британію і Францію у їхній боротьбі за збереження колоніальних імперій піддається логічній інтерпретації в рамках теорії залежності Франка: американські лідери сподівалися, що експорт природних ресурсів із колоній допоможе Британії розрахуватися з боргами, нагромадженими під час війни, а економічне оздоровлення Франції заразом сприятиме падінню впливу Французької компартії. Тому урядовці США очікували, що Південно-Східноазійський регіон знову стане продуктивним і почне експортувати, як це було до війни, рис і природні ресурси та імпортувати з Японії та Західної Європи готову промислову продукцію.

Така “геополітична” ситуація залишала мало соціального простору мислителям, на кшталт Франка, які намагалися бути рупором периферії та розглядали конфлікт Заходу зі Сходом лише як димову завісу над реальним конфліктом Півночі (до якої входили і країни “соціалістичного табору”) та Півдня. Вислідом стало ідентифікування інтелектуальних опонентів як носіїв неприйнятної ідеології, а відповідно — як політичних “ворогів”, що унеможливило продуктивне взаємопроникнення різних парадигм. Для численних представників першої стадії дослідницької програми модернізації сам процес модернізації полягав у переважно безконфліктній мобілізації населення з метою індустріалізації, поширення освіти, урбанізації, а головне, нових зразків цінностей, які мусили зорієнтувати колись пасивно налаштованих селян *досягати* нових ролей у системі координат модерних соціальних, економічних та політичних інститутів. Своєю чергою, Франк розглядав специфічні суспільства із характерними для них інститутами, цінностями та культурними зразками як епіфеномени, не варті дослідницької уваги, яка мала зосереджуватись на гомогенній логіці акумуляції капіталу у світовому масштабі та експлуатації периферії метрополією. Для Франка всі відмінності між соціумами є несуттєвими та розчиняються у поняттях “експлуатація”, “недорозвиток”, “криза”, а починаючи від 90-х років минулого століття — у мегакатегорії “світова система”, яка є абстракцією такого рівня, що навіть не передбачає диференціації на окремі стадії (чи то способи виробництва, чи то дихотомію “традиція — модерн”). Тому для Франка дистинкція поміж “модерним” суспільством і таким, що “модернізується” (або метрополією і периферією, якщо послуговуватись власне Франковою тер-

мінологією) полягає лише у кількісному вимірі *багатства* (wealth), що перебуває у їхньому розпорядженні.

Ми можемо погодитися з Франком, що досвід західного модерну в цілому та американського зокрема сповнений суперечностей і в жодному разі не може сприйматись як реальний соціальний еквівалент “благого суспільства”, яке слугує взірцем для “решти” (the Rest) світу. Але так само безпідставно заперечувати універсальну значущість емансипаторного потенціалу проекту модерну у його західному втіленні, актуалізованого в суспільних практиках та інститутах реальних суспільств. Наприклад, я вважаю, що політичні інститути США нагромадили корисний досвід практик обмеження автономії держави суспільством та забезпечення конкуренції поміж гілками влади, що становить передумову ефективного функціонування механізму “стримувань і рівноваг”. Водночас жодне суспільство не є — і в принципі не може бути — повним втіленням *усіх* вимірів модерну. Приміром, США є одним із найбільш жорстко стратифікованих серед “розвинених” суспільств з огляду на расову нерівність. Утім, не варто ігнорувати той факт, що саме бачення соціальних і політичних структур благого суспільства американськими отцями-засновниками (у формулюванні Т.Джеферсона) надихнуло Хо Ши Міна, коли він проголосив створення незалежної Демократичної Республіки В’єтнам: “...усі люди створені рівними, всі люди мають право на життя, свободу і щастя” (цит. за: [Harrison, 1989: p. 96]).

Нам слід також усвідомлювати, що у соціологічних науках існує зв’язок між ідеологічними преференціями і теоретизуванням, який набуває особливої значущості у світлі зафіксованого Дж.Александром феномену надсильної детермінації дослідницьких програм теорією та надслабкої фактами. Корисним буде погляд на Франка крізь призму франко-американського соціолога Л.Вакана. Вакан категорично потверджує, що “в рамках усієї міської системи карного правосуддя (у США. — П.К.) формула “молода людина + чорношкіра + чоловічої статі” тепер відкрито прирівнюється до “достатньої підстави”, яка виправдовує арешти, допити, обшуки та ув’язнення мільйонів афроамериканських чоловіків щорічно” [Waquant, 2002: p. 56]. Це висловлювання претендує на фактологічний / дескриптивний статус, а насправді є сумнівним з точки зору відповідності реальності. Вочевидь *telos* аргументації Вакана полягає у протиставленні реальної ситуації такій характеристиці модерного суспільства, як принцип універсальності, і, таким чином, має на меті позбавити США статусу модерного соціуму та схарактеризувати цю країну у термінах суспільства-в’язниці. Я не заперечую існування — ба навіть задокументованої поширеності — так званого *racial profiling*, тобто визначення імовірності, з якою окремих представників певної расової групи можуть розглядати в якості підозрілих індивідів, а відповідно і потенційно підозрюваних у правопорушенні, через екстраполяцію на них показників злочинності у генеральній сукупності, якою в цьому випадку виступає расова група. Так, афроамериканець має 29-відсоткову ймовірність опинитись у в’язниці впродовж свого життя порівняно з 4-відсотковою для білих. Водночас зауважу, що практика використання расової належності як складника соціального портрета ймовірного злочинця попри

свою повсякденну легітимність, аж ніяк не є легальною у США. Отже, як у випадку Вакана, так і у випадку Франка ми маємо підстави стверджувати, що їхнє теоретизування стало “жертвою” інтелектуальних обмежень, які не останньою чергою накладалися й ідеологічними кордонами, у розбудові яких вони самі брали активну участь.

Відтак, у контексті моїх розмислів доречнішим є погляд на ідеологію як на феномен, що виконує кілька взаємопов’язаних функцій, найголовнішими з яких є інтеграція, легітимація та *викривлення реальності*. Питання полягає у відносній важливості, приписуваній цим функціям: якщо для К.Гірца первинною є функція інтеграції, відтворення та збереження групи, то Франк бере на озброєння бачення ідеології як хибної свідомості, звинувачуючи своїх опонентів у заангажованості, й сам стає жертвою власної інтерпретації, яка призвела до проникнення цінностей та *partisan agendas* у процес пізнання та його деформації. Таким чином, я аргументую не на користь деідеологізації, що є неможливим у принципі, а пропоную *враховувати* вплив оцінок соціальної реальності, пов’язаних з ідеологією, на формування академічного дискурсу. Такий підхід дає змогу дослідникові усвідомити принципову партикулярність свого бачення і його залежність від цінностей та ідеології, а це, своєю чергою, відкриває можливість синтетичного теоретизування. Сприйняття ідеології суто як “хибної свідомості” продукує конфліктний стиль теоретизування, фундаментальними вадами якого є одновимірність, редукціонізм та неадекватне уявлення позиції опонента. За класичний приклад править антиномічне розуміння конфлікту і порядку у мисленні Р.Дарендорфа, інтелектуальний розвиток якого впродовж останніх п’ятнадцяти років його життя відбувався під “егідою” Парсонсового стилю мислення; звідти й незрозуміла з погляду конфліктної парадигми увага німецько-британського соціолога до феномену громадянського суспільства, яка свідчить про визнання ним як ролі цінностей, так і первинності соціальної інтеграції. Прикладом же ідеологізації та конфліктності мислення дослідника може слугувати пасаж одного з палких прихильників Франка, який майже з релігійним пафосом звинувачує ідею розвитку в тому, що вона “завжди була жорстоким європоцентричним розіграшем, замаскованою облудою та кмітливим крутіством і удавала з себе еліксир у кольорових ризах благочестя прогресивного гуманістичного універсалізму” [Addo, 1996: p. 144].

Вочевидь, недостатньо обмежитися констатуванням факту неунікненності ідеології — тобто інтересів (матеріальних та ідеальних) — і емоційно-іраціонального стилю мислення, які підважують раціональність побудовань суспільствознавців, часом перетворюючи їх на ритуалізований міф або утопію. І хоча ідея про лінійний прогрес логосу коштам міфу не менш утопічна, ніж, приміром, Марксове уявлення про комуністичний соціум, “боротьба за розум” є одним з моральних імперативів академічної спільноти. Водночас слід усвідомлювати, що утопії можуть набувати різних форм і мати діаметрально протилежне спрямування. У пострадянських теренах місце утопії ленінських режимів заступила утопія неолібералізму.

Якою ж може бути альтернатива утопічному / ідеологічному мисленню?

В епохи радикальної реструктуризації суспільства і трансформації його ціннісної сфери, тобто у ситуаціях соціального дисбалансу, ініціювати та просувати зміни можуть групи, позбавлені “матеріальних” ресурсів, однак вони володіють ресурсами ідеаційними, тобто залучені до процесу продукування ідей. Ідеї загалом та наукові ідеї зокрема (формою існування останніх є дослідницькі програми) не зводяться до ментальних станів, що віддзеркалюють інтереси та “обслуговують” соціальну дію, зорієнтовану на оптимізацію ресурсів. Соціологічні концепції та, ширше, дослідницькі програми керуються власною динамікою, яка має вибіркочку спорідненість з інституціональною динамікою академічної спільноти й суспільства загалом. Під цим кутом зору ідеї мисляться як елемент нормативної мотивації дії, що править діячам за дороговказ та орієнтир. Отже, ідеї, зокрема ті з них, що були втілені в дослідницькі програми, є не лише продуктом соціальної інтеракції — вони є формою соціальної “акції”. Важливість практичного внеску ідеативного виміру — як у вигляді теорії, так і у формі нормативних орієнтацій — до процесу розвитку та модернізації щонайкраще підважується дебатами про “готівкову вартість азійських цінностей” або про зв’язок між ідеями й мобільністю капіталу в кордонах Європейського Союзу. “Ідеаційний поворот” позначився навіть на “вірних” економічного функціоналізму, які вдосконалюють свою позицію, не стільки висуваючи на перший план вимогу редукціоністського потрактування ідей, скільки пріоритетизуючи інтерналізацію діячами саме економічних парадигм коштом соціологізованого витлумачення чинників розвитку та модернізації суспільства.

Отже, у світлі наведених вище міркувань можна зробити певні висновки. Вченим не варто недооцінювати потенційний ступінь впливу на суспільство “влади інтелектуалів”. Я не пристаю вповні до Гоулднерової ідеї про інтелектуалів як ледь не єдиних охоронців критичного та раціонального мислення. Водночас інтелектуали можуть боротися не лише за культуру, але й за розум, послуговуючись Макіавелієво-Веберовою ідеєю тверезої розсудливості та іронічною поставою до соціальної реальності у дусі відродженого І.Селені Сократового скепсису (див.: [Eyal, Szelenyi, Townsley, 2003]).

Джерела

Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку / Гобсбаум Е. — К. : Альтернативи, 2001.

Ледовский А.М. СССР и Сталин в судьбах Китая. Документы и свидетельства участника событий: 1937–1952 / Ледовский А.М. — М. : Памятники исторической мысли, 1999.

Addo H. Developmentalism / H. Addo // The Underdevelopment of Development / ed. by S.C. Chew, R.A. Denmark. — L. : Sage, 1996.

Arnason J.P. Entangled Communisms: Imperial Revolutions in Russia and China / J.P. Arnason // European Journal of Social Revolution. — 2003. — Vol. 6, № 3. — P. 307–325.

Camic C. Reputation and Predecessor Selection: Parsons and the Institutionalists / C. Camic // American Sociological Review. — 1992. — Vol. 57, № 4. — P. 421–445.

Eyal G. On Irony: An Invitation to Neo-Classical Sociology / G. Eyal, I. Szelenyi, E. Townsley // Thesis 11. — 2003. — № 73. — P. 1–37.

Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays / Geertz C. — N. Y. : Basic Books, 1973.

Harrison J.P. Endless War: Vietnamese Struggle for Independence / Harrison J.P. — N. Y. : Columbia University Press, 1989.

Kumar K. Sociology and the Englishness of English Social Theory / K. Kumar // Sociological Theory. — 2001. — Vol. 19, № 1. — P. 41–64.

Waquant L. From Slavery to Mass Incarceration: Rethinking the “race question” in the US / L. Waquant // New Left Review. — 2002. — № 13.

Wallerstein I. The Twentieth Century: Darkness at Noon? / I. Wallerstein // The Modern / Colonial / Capitalist World_System in the Twentieth Century: Global Processes, Anti-systemic Movements, and the Geopolitics of Knowledge / ed. by R. Grosfoguel, A.M. Cervantes-Rodriguez. — Westport ; L. : Greenwood Press, 2002.